

TURK TILIDA KIRITMA KONSTRUKSIYALARNING BERILISHI

Madina Subxonova

TDSHU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turk tilida kiritma konstruksiyalarning berilishi, kiritmalar qatnashgan gaplarning sintaktik tahlili, ularning gapda bajaradigan vazifasi haqida ma`lumot berilgan. Shu bilan birga turk tilida kiritmalarning berilishi turli xil misollar bilan ko`rsatilib tahlil qilingan.

**Kalit so`zlar:** kiritma konstruksiyalar, kirish so`zlar, kiritma birikmalar, kiritma birikmalar, kiritmalarning xususiyatlari, unsur, tasviriy vosita, gap bo`laklari.

Kirish: So`zlovchining bayon etayotgan fikriga munosabatini bildiradigan so`z yoki so`z birikmasi kirish so`z yoki kiritma birikma deyiladi. Ular xuddi undalmalar kabi gapning boshida, o`rtasida yoki oxirida kelishi mumkin. Ushbu qoida turk tilida keluvchi kiritma konstruksiyalarga ham taaluqli hisoblanadi. Kiritmalar so`zlovchining o`zi bayon etayotgan fikriga munosabati (ishonchi, gumoni, tasdig`i, inkori va hokazo), fikrning birovga nisbatlanishi, o`z fikri tarkibiy qismlarining ahamiyatlilik darajasi, fikriga va uning tarkibiy qismlariga doir bayon etadigan qo`shimcha axboroti yoki izohi kabi ma`nolarni ifodalaydi.

Asosiy qism: O`zbek tilida kiritma konstruksiyalar uch turga bo`lib o`rganiladi. Bular *kirish so`zlar, kiritma birikmalar va kiritma gaplardir*. Lekin turk tilida kiritmalar ikki turga bo`linadi: *ara so`zlar va ara cümleler*. Bulardan *ara so`z* kirish so`zlar bo`lsa, *ara cümle* esa kiritma gaplardir. Lekin bundan tashqari turk tilida kiritma konstruksiyalar yana boshqa nomlar ostida atalganini va bu borada olimlarning hali-hanuz aniq bir to`xtamga kelolmaganini ham ko`rishimiz mumkin. Quyida bu atamalarga bir qancha misollar keltirib o`tamiz:

Ara tümce, aradeyi, araönerme, arasöz, aratumce, ara anlatım, parantez cümle, cümle dışı öge, açıklama cümlesi, ara cümlecik, katık cümlecik, iç içe birleşik cümle, saplama birleşik cümle, ara cümleciği, saplama cümle, açıklayıcı cümle va h.k.zo.

Mehmet Hengirmenning “*Türkçe Temel Dilbilgisi*”¹ (Turk tilining nazariy grammatikasi) kitobida kiritmalar haqida qisqa lekin shu bilan birga juda yaxshi ma`lumotlar berilgan. Bu qoidaga ko`ra, sodda va qo`shma gaplarda fikrni yanada yaxshiroq ifodalash uchun gap bo`laklarining orasiga kirgan va o`zi mustaqil gap bo`la oladigan kiritmalarga *ara cümleler* deyiladi. Kiritma gaplar gapning ma`nosini aniqroq ifodalashga xizmat qiladi, lekin hech qachon gap bo`lagi bo`lolmaydi.

Masalan: *Gerçekler, **ben buna yürekten inanıyorum**, er geç ortaya çıkar.*²

¹ M.Hengirmen. “Türkçe Temel Dilbilgisi”. Engin Yayın Evi. Ankara. 359-s.

² O`sha asar. 360-b.

Ushbu gapdagi *ben buna yürekten inaniyorum* jumlası adresantning o'z fikriga bo'lgan ishonchining qat'iyiligini ko'rsatishga xizmat qilmoqda. Bu *ara cümle* ya'ni kiritma gapdir. Ushbu kiritma gapni olib tashlasak ham asosiy gapning ma'nosi va strukturasi o'zgarmaydi. Masalan: *Gerçekler*, (ben buna yürekten_inaniyorum) er geç ortaya çıkar.

Endi boshqa misolga nazar tashlaydigan bo'lsak:

Gözlerimiz *hiç şüphesiz*, dünyaya açılan tek penceredir.

Bu gapdagi *hiç şüphesiz* bo'lagi kirish so'zdir va uni gap tarkibidan olib tashlasak ham gap qurilishi o'zgarmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki kiritmalarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri bu - gapning sintaktik qurilishiga ta'sir ko'rsatmasligidir. Kirish so'z va kirish gaplar ma'lum strukturadagi gapga qo'shimcha sifatida orttiriladi; o'sha gapning sintaktik qurilishiga o'zgarish kiritmaydi, lekin mazmun va intonatsiya jihatidan biroz o'zgarish kiritadi. Masalan: U boradi. – To'g'ri, u boradi. (Bu yerda to'g'ri kirish so'z bo'lib so'zlovchining gapga tasdiq munosabatini bildiriyapti)

Turk tilida kiritma konstruksiyalar gapda ikki tomondan vergul, chiziqcha yoki qavs belgilari bilan ajratiladi. Lekin mashhur turk tilshunosi Z.Korkmaz keltirgan misollarda kiritmalarning ikki tomondan nuqtali vergul bilan ajratilganini ham ko'rishimiz mumkin.

Elindeki notlara bakarak; *bakmasa da olurdu ya*; konuştü. ³

Kirish so'zlar grammatik yoki sintaktik jihatdan biror bir so'z turkumiga oid bo'lishi shart emasdir. Masalan : *Ne yaptığımı – belki- tahmin edebilirsiniz* gapidagi belki so'zi hech qaysi so'z turkumiga tegishli emasligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek kirish so'zlar faqatgina bitta so'z shaklida kelishi kerak degan qarash ham noto'g'ri. Chunki kirish so'zlar ba'zan bitta ba'zan esa bir nechta so'zlardan iborat bo'lishi ham mumkin.

Kiritmalarni so'zlovchining gapda qanday munosabat ifodalashiga qarab guruhlarga bo'lib o'rganish, shuningdek ularni turk va o'zbek tilidagi farqini yanada yaxshiroq tushunish uchun bir-biri bilan taqqoslash mumkin.

O'zbek tilida kiritmalarning ma'no jihatidan turlanishi:

1. Ta'kidlash, tinglovchining diqqatini bayon qilinayotgan fikrga tortish: *takrorlayman, muhimi, ishonsangiz, masalan, misol uchun, ta'kidlayman, aytish kerakki.*

2. Subyektiv munosabat: *baxtimizga, baxtga qarshi, o'ylayman, umid qilaman, o'ylaymanki, shubhasiz, ehtimol, shu ma'noda, qaysidir ma'noda, afsuski, attang, essiz.*

³ Z. Korkmaz. "Gramer terimleri sözlüğü" Ankara. 1992-y. Türk Dil Kurumu Yayınları. 13-b.

3. Fikrni bayon qilish usuliga munosabat: *to`g`risini aytganda, bir so`z bilan aytganda, sodda qilib aytganda, aniqrog`i, qisqasi, gapning indallosi.*

4. Fikrning bog`lanishini, matn tarkibiy qismlari orasida munosabat, ichki aloqa kabilarga so`zlovchining qanday qarashini: *demak, xulosa, sababi, shunday qilib, ko`rinadiki, ma`lum bo`ladiki, buning ustiga, odatda.*

5. Aytilayotgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiruvchi so`zlar: *menimcha, fikrimcha, uning so`ziga qaraganda, aytishlaricha, xabar berishiga qaraganda.*

6. Fikrning tartibini, izchilligini bildiradigan so`zlar: *birinchidan, avvalo, ikkinchidan.*⁴

Turk tilida kiritmalarning ma`no jihatidan turlanishi:

1. Fikrning haqqoniyligini tasdiqlovchi so`zlar: *aslinda, do`rudan, do`rusu, elbette, gerçekten, hakikaten, sahiden.*

2. Taxmin so`zlari: *belki, diyesin, galiba, güya ki.*

3. Gapda majburiyat, hukm kabi hissiyotlarni aks ettiruvchi so`zlar: *gerek, hükmen, mutlak, şüphesiz (ki), kuşkusuz (ki).*

4. Umumlashtiruvchi va natija bildiruvchi so`zlar: *böylelikle, demek (ki), hülasa, nihayet, umumiyetle, genellikle, kısacası.*

5. Aytilayotgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiruvchi so`zlar: *bence, diyilene göre.*

6. O`xshatish so`zlari: *âdeta, sanki, güya.*

7. Subyektiv munosabat: *maalesef, acaba, keşke.*

Bulardan ko`rinib turibdiki turk va o`zbek tillarida kiritma konstruksiyalar ham funksional jihatdan, ham turlarga bo`lib o`rganish jihatdan bir biriga juda o`xshashdir.

Xulosa: Bulardan kelib chiqqan holda xulosa qilib aytadigan bo`lsak kiritmalarning turk tilida umumiy va o`ziga xos jihatlari quyidagilardir:

► Grammatik shakllanganlik nuqtayi nazaridan kirishlar rang-barangdir. Unda tuslngan fe`llar ham (söylesem), tuslanmagan fe`llar ham (böylece), otlar ham (şüphesiz), olmoshlar ham (bence) kirish vazifasida keladi. Ammo ular, ba`zan qisman, ba`zan butunlay o`z lug`aviy ma`nosini yo`qotgan bo`ladi.

► Kiritmalarning barchasi “so`zlovchining o`z fikriga munosabatini bildirish” umumiy ma`nosi ostida birlashadi.

► Kiritmalarning gapdagi o`rni qat`iy emas.

► Kiritmalar gap bo`laklaridan, gapdagi boshqa elementlardan pauza orqali ajralib turadi.

⁴ R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova. “Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis”. Toshkent. 2009. 127-b.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. A. G`.G`ulomov, M.A. Asqarova. “Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis” Toshkent. O`qituvchi nashriyoti. 1965.
2. M.Hengirmen. “Türkçe Temel Dilbilgisi”. Engin Yayın Evi. Ankara.
3. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova. “Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis”. Toshkent. 2009.
4. Z. Korkmaz. “Gramer terimleri sözlüğü” Ankara. 1992-y. Türk Dil Kurumu Yayınları.